

INTRODUCCIÓ A L'HERBARI HISTÒRIC PRE-LINNEÀ PATRIMONIAL D'ANTONI DE MARTÍ I FRANQUÈS, CONSERVAT A L'ARXIU PROVINCIAL DE TARRAGONA

Narcís Carulla Gratacòs

Resum: L'article presenta un herbari anterior o de voltants de 1800, propietat del savi i terratinent altafullenc Antoni de Martí i Franquès. En el seu fons patrimonial es troben diverses eines de laboratori naturalístic i una important biblioteca. També s'hi conserven dos herbaris de Martí i Franquès: un de classificació linneana, elaborat per ell mateix, que es conserva en molt mal estat. L'altre, que aquí presentem, és producte d'una donació no concretada clarament. Aquest segon herbari es tracta d'una col·lecció de classificació pre-linneana, ordenada segons les propietats farmacològiques de les espècies vegetals. La nostra voluntat és presentar-lo en aquest article i, en un futur, poder-lo visualitzar de forma sencera a la pàgina web del Centre d'Estudis.

Paraules clau: herbari històric, Martí i Franquès, classificació linneana.

Abstract: The article presents an herbarium dating back to or around 1800, owned by the sage and landowner from Altafulla, Antoni de Martí i Franquès. Several tools of naturalistic laboratory and an important library are present in its patrimonial fund. There are also two herbariums by de Martí i Franquès: one with a Linnaean classification, made by himself, which is in very poor condition; the other, which we present here, is the product of a clearly unspecified donation. This second herbarium is a collection of pre-Linnaean classification, ordered according to the pharmacological properties of plant species. Our intention is to present it in this article and, in the future, to be able to view it in its entirety on the website of the Centre d'Estudis.

Introducció

L'ajuntament d'Altafulla va preservar durant els anys 1997-2017 part del patrimoni documental i instrumental del savi terratinent altafullenc Antoni de Martí i Franquès. L'any 2017, per preservar encara millor tot aquest patrimoni, es va considerar

que el millor dipòsit era el de l'Arxiu Provincial de Tarragona. Dins d'aquest conjunt patrimonial, hi ha un parell d'herbaris, bastant diferents entre ells: l'herbari que ara presentem és pre-linneà. Sembla que podria ser un regal del metge i acadèmic Francesc Salvà¹ o del farmacèutic Otó Ferrer, amb els quals mantenia una relació d'amistat. L'herbari deuria haver estat utilitzat per Martí i Franquès per als seus treballs de classificació botànica². Antoni Quintana menciona en la seva *Biografia desapassionada d'Antoni de Martí i Franquès* que el regal de l'herbari podria provenir del farmacèutic tarragoní de cal "DON"³: aquest DON ha de correspondre al farmacèutic tarragoní Otó Ferrer. Per la classificació farmacològica o d'apotecari i per les referències epistolars, sembla que el regal també podria venir del metge i savi Francesc Salvà, que podria haver heretat l'herbari del seu avi farmacèutic Campillo. El Dr. Salvà no va tenir descendents i tenia molts interessos científics comuns amb l'Antoni de Martí i Franquès. El Dr. Salvà surt citat en cinc cartes de l'epistolari de Martí i Franquès. En cap d'elles es troba alguna referència directa al possible present.

Plafó ceràmic dedicat al dr. Francesc Salvà i Campillo a la seva casa natal, al carrer Petritxol núm. 11 de Barcelona

¹ Francesc Salvà i Campillo (Barcelona 1751-1828), prestigiós metge, físic i enginyer, coetani de Martí i Franquès, qui tenia l'avi matern apotecari a Mataró. Tenim referències d'ell en cinc cartes servades dins l'inventari fet per Quintana. Les referències corresponen als núm. 342, 344, 354, 368, i 393.

² Oriol de Bolós i Eugeni Sierra-Ràfols (1985); *Les restes de l'herbari d'Antoni de Martí*. Pàg 41-45. Dins la MIscl·lània Antoni de Martí i Franquès.

³ Antoni Quintana (1982); *Biografia desapassionada d'Antoni de Martí i Franquès*. Pàg. 66.

Contràriament al que podria semblar, l'herbari format per l'estudiós Martí i Franquès no tenia l'esplendor ni l'anàlisi farmacològica de l'altre herbari⁴. De l'herbari propi, en destaca l'interès de la localització dels exemplars vegetals i la data de recollida. Les classificacions són majoritàriament en clau Linneo (sistema binomial), i sovint marca l'origen concret: Hort d'Altafulla, hort de Tarragona, granits de Poblet...

Com que a l'herbari de Martí i Franquès els exemplars no estaven lligats en paquets encolats, l'estat de conservació és molt deficient i el nivell de pèrdues ha estat considerable.

Exemplars de l'herbari propi, amb localització i data de recollida

De la mateixa manera, dins del patrimoni naturalístic i científic de Martí i Franquès hi havia una col·lecció mineralògica que amb els diferents trasllats es va perdre⁵.

La finalitat d'aquesta nota o article és exposar l'herbari pre-linneà, abans que el temps esborri la seva existència.

Intitulem l'article com a "presentació", ja que no es tracta d'un estudi analític del conjunt, que estudiï les espècies presentades amb les observacions corresponents a la validesa de la classificació, les actualitzacions o les possible errades⁶.

Donat el mal estat de la col·lecció pròpia, sembla recomanable evitar l'obertura

⁴ Antoni Quintana (1982) parla que l'herbari elaborat per Martí i Franquès estava format, quan era a l'herbaroteca de Tarragona, per dues-centes deu espècies vegetals.

⁵ Quintana (1985).

⁶ L'Institut Botànic de Barcelona conserva un conjunt d'herbaris "històrics" impressionants, alguns d'ells amb milers d'espècies i alguns molt anteriors al que ara presentem.

dels fulls o plecs de l'herbari. A tal fi es reproduïran pròximament i fotogràficament aquests fulls a la pàgina web de materials fotogràfics del Centre d'Estudis d'Altafulla.

Cada grup farmacològic de l'herbari pre-linneà conté diferents plecs de paper tipus estrassa, per la seva preservació. La transcripció dels 17 grups o famílies que consten a l'herbari és la següent:

Transcripció de les famílies o grups de l'herbari pre-linneà, propietat d'Antoni de Martí i Franquès

PLANTAE PURGANTES (5 plecs⁷)

PLANTAS BECHIQUES (4 plecs)

PLANTAS HERRINES (1 plec)

PLANTAS HYSTERIQUES (4 plecs)

PLANTAS APERITIVAS (4 plecs)

PLANTAS DIAPHORETICAS (2 plecs)

PLANTAS ALEXITERES (2 plecs)

PLANTAS CEPHACICAE (4 plecs)

PLANTAS OPHTALMIQUES (2 plecs)

PLANTAS STOMACHIQUES (1 plec)

PLANTAS FEBRIFUGES (1 plec)

PLANTAS HEPATIQUES (1 plec)

PLANTAS CARMINATIVES (1 plec)

PLANTAS ANTISCORBUTIQUES (2 plecs)

PLANTAS VULNERARIAS ASTRINGENTES (4 plecs)

PLANTAS VULNERARIAS DISPERSIVES (2 plecs)

PLANTAS VULNERARIAS APERITIVES (2 plecs)

PLANTAS EMOLLIENTES (2 plecs)

Com es veu, la classificació de l'herbari es va fer segons la seva funcionalitat farmacològica.

Abans de la primera pàgina titulada *Plantae purgantes*, hi ha una pàgina, o plec, que no conserva intitulació per pèrdua del material, on trobem com a mínim un exemplar nomenat *Saxifraga aquatica* (?), en molt mal estat per ser la primera pàgina.

⁷ Entenem per plec, cada full de paper d'estrassa fi, doblat per abraçar els exemplars vegetals escollits, sens marques de fàbrica.

***PLANTAE PURGANTES* (5 PLECS)**

Es tracta de les plantes laxants per combatre l'estrenyiment, facilitant el trànsit intestinal.

De les diverses espècies recopilades es veu bé un exemplar de *Sambucus fructus in umbrella nigra*, una mena de saüc⁸.

Plantae purgantes

⁸ Font i Quer (1981). Pàg. 755.

PLANTAS BECHIQUES⁹ (4 plec)

Les plantes bèchiques posen remei contra la tos¹⁰ o l'impuls de tossir¹¹. Del plec 7 a l'11 es mostren les espècies que amb diferents tractaments podien alleugerir la tos.

Destaquem entre d'altres els *Adiantum foliji coriandri*, les falgueroles o fàlzies (*Adiantum capillus-Veneris*), falgueres que surten sempre en fontetes o parets humides, amb les quals es poden preparar tisanes remeieres.

Plantas bechiques

PLANTAS HERRINES (1 plec)

Aquest grup d'espècies conté 5 mostres, de les quals escollim *Delphinium platani*, visible a la dreta, corresponent tal volta a l'herba de polls o matapoll.

⁹ Usem pels diferents grups la mateixa ortografia que els títols originals dels plec.

¹⁰ Pag. 980 de Font i Quer (ed 1981).

¹¹ Pag. 322 de Ramon Gausachs. Vol. II Ed R. Dalmau.

Plantas herrines

PLANTAS HYSTERIQUES (4 plecs)

Plantas hysteriques

Plantes calmants psíquicament o tranquil·litzants, a la llum de la seva denominació.

Escollim per ser reproduïdes l'*Artemisa officinalis* i *Atriplex fétida*, segons les denominacions de l'època i que poden correspondre a les anomenades popularment com “donzell bord” i el “blet moll”.

Dins d'aquest apartat també inclou, amb les denominacions d'aleshores, la *Valeriana hortensis rubra* i la *Mentha aquàtica*.

PLANTAS APERITIVAS (4 plecs)

Plantes que estimulen la gana.

Escollim d'entre les mostres recollides i preservades les dues primeres, el *Cardus stellarus*¹² i l'*Anonis viscosa*. Corresponen al card de la mena denominada actualment *Centaurea calcitrapa* i a l'*Ononis viscosa*, “botgeta” en català, i “papamoscas” o “melo-sa” en castellà.

Plantas aperitivas

¹² La transcripció que donem es fa a partir de la seva classificació, que potser era errònia. El card en qüestió és una planta aperitiva, entre altres virtuts.

PLANTAS DIAPHORETICAS (2 plecs)

Plantes que activen la sudoració.

Escollim com exemples de plantes diaforètiques dos exemplars: el *Cardus benedictus* (s'hi dona una altra classificació, *Snicus*, que té com única espècie aquest, denominat en català “card beneit”¹³) i *Scabiosa pratensis* (actualment *Scabiosa pratensis*).

Plantas diaphoreticas

PLANTAS ALEXITERES (2 plecs)

Plantes que combaten o contraresten certs enverinaments.

¹³ “Cardo santo” o “cardo bendito”, en castellà. Li assignen altres virtuts pel seu contingut en cinquina.

De la col·lecció escollim la *Carolina sylvestris* (Carlina) i l'*Oxys lutea* (un trèvol del gènere *Oxalis*), visibles en la reproducció annexa.

Plantas alexiteres

PLANTAS CEPHALICAE (4 plecs)

Plantes que treuen el mal de cap o cefalàlgies.

D'entre la dotzena llarga d'espècies que conté aquest grup, destaquem, ja que les podem reproduir amb la grafia de PLANTAE CEPHALICAE, els exemplars denominats com *Beronica spicata purpurea* i la *Primula veris odorata*.

Els noms d'aquests gèneres es conserven encara iguals, i les primúles adornen sovint els nostres jardins i testos, anomenant-les “primaveres” o “flors de cucut”¹⁴.

¹⁴ Mossèn Cinto li va dedicar uns versos dins dels seus Brins d'espígol: “primula”.

Plantas cephalicæ

***PLANTAS OPHTALMIQUES* (2 plec)**

Escollim, entre les deu espècies vegetals classificades dins d'aquest grup, el *Trifolium pratense* (el nostre trèvol), per mostrar la bona conservació dels pigments vermells de les flors. També es nota la cura com protegien les fulles de les parts mitges de la planta, per a que no quedessin sota els paperets encolats.

Plantas ophtalmiques

PLANTAS STOMACHIQUES (1 plec)

Plantes que ajuden a les funcions estomàtiques o estomacals.

Curiosament hi ha poques espècies d'aquest grup, que entenem que són les plantes estomacals per combatre els mals de ventre. Per enquadrar la titulació,

s'observen tres varietats de l'espècie *Absyntium vulgare*¹⁵, que, com sol passar en les classificacions prelinneanes, solen tenir tres termes, indicant també la varietat o subespècie.

Plantas stomachiques

PLANTAS FEBRIFUGES (1 plec)

Plantes que treuen les febres, especialment les febres intermitents.

Desconeixem les correspondències a les espècies reproduïdes de les cinc me-
nes escollides d'entre aquest grup. El gènere *Pentaphyloides* sembla que no existeix
actualment com a tal. Sembla que pot correspondre al gènere *Potentilla*, del qual
diverses espècies tenen propietats tòniques i astringents.

¹⁵ Correspon a la nostra Artemisa, component important de l'absenta.

Plantas febrifuges

PLANTAS HEPATIQUES (1 plec)

Plantes curatives per a malalties del fetge.

Escollim, d'entre les quatre espècies de plantes hepàtiques del grup, l'*Agrimonia officinalis*, l'*Agrimonia eupatoria* o “serverola” o “herba de les set sagnies”¹⁶. Aquesta planta, entre altres virtuts, un cop infusionada, s’usava per guarir càlculs vesiculars i malalties renals i hepàtiques.

¹⁶ També anomenades “herba de Sant Antoni” o “herba de Sant Guillem”.

Plantas hepaticas

PLANTAS CARMINATIVES (1 plec)

Que faciliten la sortida suau i lenta de flatulències intestinals, és a dir que eviten o suavitzen els pets.

Reproduïm *Melilotus officinalis* i la *Daucus hortense*, la nostra pastanaga, (*Daucus carota*) aquí en aquesta mostra, sense inflorescència ni arrel.

Plantas carminatives

PLANTAS ANTISCORBUTIQUES (2 plecs)

Plantes que eviten o curen l'escorbut.

Plantes per combatre l'escorbut, és a dir, l'absència de vitamina C, àcid ascòrbic. Malaltia i remeis descoberts a mitjans del segle XVIII pel metge britànic James Lind.

Reproduïm els exemplars de *Cochlearia* i *Cardaminum*, per a permetre visualitzar la classificació. La *Cochlearia* correspon a l'herba de la cullera, o cullera d'aigua, planta herbàcia ja usada pels exèrcits de Juli Cèsar per a combatre l'escorbut. Per les fulles i propietats pot ser la caputxina, actualment *Tropaeolum majus*¹⁷.

¹⁷ Visible en molts jardins altafullencs. Es una espècie provinent del Perú. Les seves flors, fulles i llavors tenen renom com a comestibles.

Plantas antiscorbutiques

PLANTAS VULNERARIAS ASTRINGENTES (4 plecs)

Plantes que curen ferides i llagues, reduint la infecció i facilitant la cicatrització.

En aquest grup s'inclou dins dels quatre plecs un total de 24 espècies diverses, totes astringents. La primera reproduïda es *Millefolium vulgare album*, actualment és l'*Achilea millefolium* L., la popular "milfulles" en català, o "milenrama" en castellà.

Plantas vulnerarias astringentes

PLANTAS VULNERARIAS DETERSIVES (2 plecs)

Plantes astringents que faciliten la cicatrització. És a dir, són netejadores de ferides.

L'exemplar de la dreta correspon a una *Persicaria mitis maculosa*, segons l'epígraf (en classificació prelinneana). A primera vista l'exemplar recorda una *Parietaria*,¹⁸ la tan freqüent “morella” o “herba roquera”, que creix sovint al peu de murs o parets mercès el desgranament dels morters calcaris.

¹⁸ La majoria d'espècies vegetals citades es troben més explicades, i per ordre alfabètic, en la sèrie d'articles sobre les plantes altafullenques i descrites en aquesta revista per Na Maria Noguera Figueras.

Plantas vulnerarias detersives

PLANTAS VULNERARIAS APERITIVES (2 plecs)

Plantes que guareixen ferides i úlceres.

Veiem que destaquen varietats de *Veronica*.

La *Pimpinella sanguisorba*. Correspon a la *Sanguisorba*, que en nom comú es coneix com a pimpinella.

Plantas vulnerarias aperitives

PLANTAS EMOLLIENTES (2 plects)

Plantes que tenen propietats antiinflamatòries, que relaxen i estoven els teixits.

Representem en la darrera classificació uns *Acanthus folio molliore*, segons la denominació pre-linneana. I *Linaria capillareo folio*.

Plantas emollientes

AGRAÏMENTS: Als companys i amics Maria Noguera Figueras i Josep Zaragoza Solé, per les aportacions i correccions botàniques. A l'arxivera Dra. Isabel Companys per facilitar el delicat material presentat i fotografiat. Al Centre d'Estudis d'Altafulla per penjar les fotografies d'aquest herbari a la seva pagina web.

BIBLIOGRAFIA:

- BOLOS O. de i Sierra Ràfols, E.: *Les restes de l'herbari d'Antoni de Martí. In Miscel·lània Antoni de Martí i Franquès. Tarragona (1982)*
- CAMARASA, J.M.: Botànica i botànics dels Països catalans. Biblioteca Universitària Num 10.. Enciclopèdia Catalana (1989)
- DD.AA: MARTÍ I FRANQUÈS, A: *Memòries de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona- Volum XXIV. Memòries originals. Estudi biogràfic i Documental Barcelona (1935)*
- FONT I QUER, P: *Martí Franquès, botànic. In Ciència. Revista catalana de Ciència i Tecnologia, Any VII, Vol VII, num 48. (1932)*
- FONT I QUER, P. *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado. Ed. Labor (1981)*
- GAUSACHS, R.: *Les herbes remeieres. De la cultura popular al fàrmac. Una aproximació etnobotànica. 2 vol. Ed. Dalmau (2008)*
- IBAÑEZ i CORTINA, N: *Estudis sobre cinc herbaris històrics de l'Institut Botànic de Barcelona. Universitat de Barcelona. Facultat de Biologia (2006)*
- QUINTANA I MARÍ, A: *Biografia desapassionada d'Antoni de Martí i Franquès. In Miscel·lània Antoni de Martí i Franquès. Tarragona (1982)*
- QUINTANA I MARÍ, A: *L'obra científica d'Antoni de Martí i Franquès. In Antoni de Martí i Franquès. Reculls d'articles. Centre d'Estudis d'Altafulla (1998).*